

- [*Hadis*] -

KAYBOLAN BİR İLİM DALI: MÜŞKİLÜ'L-HADİS

Muhammet DİVANI

Doktora Öğrencisi, Bursa Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü,
Bursa, Türkiye
PhD Student, Bursa Uludağ University, Institute of Social Sciences
Bursa, Turkey
divani.1993@gmail.com,
orcid.org/0000-0001-9817-2238.

ÖZET

Bu makale hadis ilimleri arasında önemli bir mevki olan “*Müşkilü'l-Hadis*” ilmini tanıtmayı amaçlamaktadır. Zira bu ilim dalı, gerek lugavî açıdan gerekse de ıstılahî açıdan kendisini karşılamayan “*Muhtelifü'l-Hadis*” ilmi içerisine mezc edilmiştir. Farklı konuları olan bu iki ilim dalı zamanla aynı anlamda kullanılmaya başlanmıştır. Dolayısıyla çalışmada, zikri geçen ilim dalının kavram çerçevesi açıklanmaya gayret edilmiştir. Aynı zamanda konu hakkında telif edilen klasik eserler ile güncel çalışmalar değerlendirilmeye çalışılmıştır. Bununla beraber mezkûr ilim dalının hadis usulü eserlerindeki konumu incelenmiştir. Son olarak bu disiplinin güncel problemler karşısındaki önemine değinilmiştir.

Anahtar kelimeler: Hadis, Metodoloji, İşkâl, İhtilaf, Müşkilü'l-Hadis

ABSTRACT

A Lost Science: Problematics of Hadiths

This article aims to introduce “Problematics of Hadiths” which is an important place among hadith sciences. Because this branch of science, both in terms of lexical point of view in the “Miscellaneous Hadiths” has not been met. These two branches of science with different subjects have been used in the same sense over time. Therefore, in the study, it is tried to explain the conceptual framework of the scientific branch. At the same time, it has been tried to evaluate the current works with the classical works on the subject. In addition to this, the position of the branch of hadith in the works of hadith method were examined. Finally, the importance of the current problems is discussed.

Keywords: Hadith, Methodology, Work, Conflict, Problematics of Hadiths

GİRİŞ

Müslüman bilginler, hadisler arasında ortaya çıkan müşkilâtı çözüme kavuşturmak için ilk dönemlerden itibaren büyük gayret göstermişlerdir. Hadis ilimleri arasında temayüz eden, *Cerh ve Ta'dil, İlelü'l-Hadîs, Garîbü'l-Hadîs, Esbabu Vürûdi'l-Hadîs, Nâsihu'l-Hadîs ve Mensûhuh, Muhtelifü'l-Hadîs, Fıkhu'l-Hadîs, Şerhu'l-Hadîs ve Müşkilü'l-Hadîs* gibi ilimler¹ bu gayretin en belirgin göstergesidir. Mezkûr ilimlerden "*Garîbü'l-Hadîs İlmi*", ortaya çıkan problemlerin çözümüne dair atılan ilk adım olsa da müstakil ve metodik bir ilim olamamıştır.² Sair ilimlerin ise beklenen düzeyde geliştirildiklerini söylemek oldukça güçtür. Her ilim dalının, kendi disiplini içerisinde sadece kendine lazım olacak kadarıyla yetinmesi ve gelişime kapanması bu durumun nedenleri arasında gösterilebilir.³ Başka bir ifadeyle dirayetle ilgili olup metni anlamaya yönelik olan zikri geçen ilim dalları ortaya çıktıktan bir süre sonra giderek üzerlerindeki ilgiyi kaybetmeye başlamışlar,⁴ zamanla da kaybolmaya yüz tutmuşlardır.

Hadis ilimleri içerisinde, her ne kadar üzerinde durulmasa da, "*müşkilü'l-hadis*" olarak tanımlanan bir disiplinin varlığı⁵ malumdur. Sahabenin temelini attığı ve bilhassa Mı`tezilî âlimlerin de sistemini oluşturduğu⁶ bu ilim, hadîsin sıhhat şartlarına dair ortaya atılan ilkelerin en eski versiyonlarından biridir. Ne var ki bu disiplinin, hak ettiği ilgi ve değeri gördüğünü söylemek son derece güçtür. Mezkûr ilmin sahip olduğu bu öneminin anlaşılması için, konunun tarihi arka planının genel hatlarıyla ortaya konulması gerekmektedir. Bu doğrultuda çalışma boyunca, konu hakkında yazılan klasik ve güncel çalışmalar; bu çalışmaların teşekkülündeki sebepler ve konunun sorunlar karşısındaki durumu muhtasar bir şekilde değerlendirilmeye; klasik hadis usulü eserlerinde ve Türkçe telif edilen usul eserlerindeki yeri tespit edil-

- 1 Huriye Martı, "Hadis İlimlerinin Doğuşu ve Gelişimi", *Hadis El Kitabı*, ed. Zişan Türcan (Ankara: Grafiker Yayınları, 2016), 134-143; Mehmet Görmez, *Sünnet ve Hadisin Anlaşılması ve Yorumlamasında Metodoloji Sorunu*, 5. Baskı (Ankara, OTTO Yayınları, 2014), 134; Nevzat Tartı, *Muhtasar Hadis İlimleri ve Usulü*, 2. Baskı (Ankara: OTTO Yayınları, 2016), 175-176.
- 2 Görmez, *Metodoloji Sorunu*, 156.
- 3 Ali Yardım, "Şemail Nev'inin Doğuşu ve Tirmizi'nin Kitabü's-Şemail'i", *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1 (1983): 349.
- 4 Görmez, *Metodoloji Sorunu*, 136.
- 5 Bk. İbrahim Bayraktar, "Metin Tenkidi ve Müşkil Hadisler", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 12 (Erzurum, 1995): 192; Ayhan Tekineş, "Muhtelifü'l-Hadis", *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi* (Ankara, TDV Yayınları, 2006), 31: 74; Ahmet Yücel, *Hadis Usulü*, 2. Baskı (İstanbul: İFAV Yayınları, 2010): 266-277; Görmez, *Metodoloji Sorunu*, 158-159; Ahmet Yücel, "Hadis Tarihi", *Hadis Tarihi ve Usulü*, ed. Selahattin Polat, 3. Baskı (Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları No: 2077, 2013), 25; Tartı, *Muhtasar Hadis İlimleri ve Usulü*, 175-176; Martı, "Hadis İlimlerinin Doğuşu ve Gelişimi", 138.
- 6 Hüseyin Hansu, *Mutezile ve Hadis*, 2. Baskı, (Ankara, OTTO Yayınları, 2012): 243.

meye çalışılacaktır. Dolayısıyla dirayete dayalı bu metodun usul eserleri içerisindeki durumu ve konumu tespit edilmeye gayret edilecektir. Son olarak bu yöntemin güncel meseleler karşısındaki konumu ve önemi belirtilmeye çalışılacaktır. Başka bir ifadeyle İslam tarihinin ilk yüzyıllarında ortaya çıkan ve daha sonra aynı ihtimamla sürdürülemeyen bu disiplinin güncel sorunlar karşısındaki önemine ışık tutulmaya gayret edilecektir. Kısaca, *Müşkilü'l-Hadis İlmî*'nin doğuşundan günümüze kadar olan serencamı ile ilimler arasındaki konumu ve önemi ele alınmaya çalışılacaktır. Belirtmek gerekir ki, çalışmadaki asıl gaye, ortaya çıktıktan kısa bir süre sonra tarih sahnesinden kısmen silinen ve modern dönemde dikkatleri yeniden üzerine çeken *Müşkilü'l-Hadis İlmî*'nin tarihi serüvenine ışık tutmak, güncel sorunlar karşısında kendisine duyulan ihtiyacın önemine dikkat çekmektir. Bu nedenle derinlemesine analizlerden kaçınılacaktır. Çünkü konu, içeriğinden ötürü bir makaleyle etraflıca ele alınacak kadar yüzeysel değildir. Söz konusu disiplinden azami faydanın sağlanması için, üzerinde belli bir mesainin harcanması, hatta grup çalışmasının yapılması gerekmektedir.

1. MÜŞKİLÜ'L-HADİS

1.1. Kelime Manası ve Terim Anlamı

Lügatte, “karışmak, iç içe geçmek, bulanık olmak” anlamına gelen “*müşkil*” sözcüğü; “birbirine karışan iki rengi ifade etmede, kanda olan beyazlığı açıklamada ve eşyadaki karışıklıkları belirtmede” kullanılmıştır.⁷ İstilahî olarak ise “anlaşılması ve açıklanması güç bir ifade içeren hadis; nokta, hareke ve i'rab yönünden güçlük arz eden kelime”⁸ olarak tanımlanmıştır. Aynı zamanda hadisçiler, “*müşkil*” kelimesini, müteşâbih, muhtelif ve manası kapalı olan her sözü kapsayacak şekilde kullanmışlardır.⁹ *Müşkilin*, müteaddit manalara gelme ihtimali bulunan lafız¹⁰ olduğu ve bu işkâlin müşterek lafızlarda bulunduğu, usûl-i fikh kitaplarında da belirtilmiştir.¹¹ Tefsir usulündeki istilahî kullanımı ise, “Kur'an'ın bazı ayetleri arasında ihtilaf ve tezat gibi gözükken hususlar” şeklinde olmuştur.¹²

7 İbni Manzur, “ş-k-l”, *Lisânu'l-Arab* (Beyrut: Daru'l-Sadr), 11: 356.

8 Abdullah Aydın, *Hadis İstilahları Sözlüğü*, 6. Baskı (İstanbul: İFAV Yayınları, 2012), 225. Daha evvel yazılan ve daha hacimli olan Talat Koçyiğit'in *Hadis İstilahları* adlı eserinde bu kavramın bulunmaması da dikkat çekicidir. Bk. Talat Koçyiğit, *Hadis İstilahları* (Ankara Üniversitesi Yayınları: No: 146), 508.

9 Ayhan Tekineş, *Hadisleri Anlama Problemi* (İstanbul: Işık Yayınları, 2002), 29.

10 Abdülkerim Zeydan, *el-Veciz fi usulu'l-fikh*, 15. Baskı (Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 2006), 350.

11 Zekiyyüddin Şa'ban, *İslam Hukuk İlminin Esasları*, trc. İbrahim Kafi Dönmez, 19. Baskı (Ankara: TDV Yayınları, 2014), 285.

12 İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Usulü*, 26. Baskı (Ankara: TDV Yayınları, 2014), 179; Muhsin Demirci, *Tefsir Usulü*, 14. Baskı (İstanbul: İFAV Yayınları, 2011), 2001. Not: İşkâl sebepleri ve giderme yolları için mezkûr eserlere bakılabilir.

1.2. İstilahî Anlamı

Hadîs ilmi açısından bakıldığında müşkilü'l-hadîsi, "hadîsin hadîs ile olan ihtilafıyla beraber, hadîsin diğer delillerle olan ihtilafını da konu edinen ilim" şeklinde tanımlamak mümkündür. Diğer anlamıyla "*müşkilü'l-hadis*", hadîsin Kur'an-ı Kerim, akıl, sahih sünnet, icma, kıyas ve tarihi vakıyayla olan ihtilafını ve çözüm yollarını konu edinen disiplindir.¹³

Ancak bu manayı havî olan "*müşkilü'l-hadis*" kavramı yerine "*muhtelifü'l-hadis*" kavramı ikame edilmiştir. Ancak muhtelifü'l-hadîs, müşkilü'l-hadîsin aksine, konusu bakımından daha sınırlıdır. Çünkü işkâl kavramı, ihtilafa nazaran daha geniş anlamı muhtevidir.¹⁴ Bir başka deyişle her ihtilaf bir işkâldir ama her işkâl sadece ihtilaftan kaynaklanmamaktadır.¹⁵ Bu bakımdan muhtelifü'l-hadîs, sadece hadîsin hadîs ile olan tearuzunu konu edinmektedir. Ancak daha önce de belirtildiği gibi "*müşkilü'l-hadis*" kavramı "*muhtelifü'l-hadis*" ile bütünleştirilmiştir. Ortaya çıktığı dönemden uzaklaşılıpça, iki kavramın aynı manada kullanımı yaygınlaşmıştır. Özetle diyebiliriz ki, müşkilü'l-hadîs, muhtelifü'l-hadîsten daha farklı bir ilim dalı olmasına rağmen, şârihler ve hadis usulü müelliflerinin ekserisi tarafından her iki kavram eşanlamlı olarak kullanılmıştır.¹⁶ Bu kullanımda ise daha ziyade sahih iki hadisin tearuzu kastedilmiştir.¹⁷

2. ALANA DAİR TELİF EDİLEN ESERLERE GENEL BAKIŞ

Konu ile ilgili zikredilecek klasik eserler hakkında birçok yazı kaleme alındığından, konunun dağılmaması için ilgili çalışmalara yönlendirilecektir. Ancak gerekli yerlerde eserler hakkında bilgiler aktarılmaya çalışılacaktır. Zikredilecek olan eserlerden hareketle belirtilmek istenen asıl mevzu, konu hakkında telif edilen klasik eserlerin genel olarak, yukarıda da ayrımı yapılan iki farklı bakış açısını yansıtmış olmasıdır. Birincisinde sadece hadisler arasındaki tearuzu içeren eserlerin; ikincisinde ise bununla beraber hadîsin; Kur'an, sünnet, akıl, icma ve kıyas gibi delillerle olan tenakuzunu ele alan eserlerin mevcudiyeti görülmektedir. Dolayısıyla ilki "*Muhtelifü'l-Hadis İl-*

13 Tekineş, "Muhtelifü'l-Hadis", 31: 74-75; Yücel, *Hadis Tarihi*, 266-277; Görmez, *Metodoloji Sorunu*, 158-159; Yücel, "Hadis Tarihi", *Hadis Tarihi ve Usulü*, 25; Tartı, *Muhtasar Hadis İlimleri ve Usulü*, 175-176; Huriye Martı, "Hadis İlimlerinin Doğuşu ve Gelişimi", *Hadis El Kitabı*, ed. Zişan Türkan (Ankara: Grafiker Yayınları, 2016), 138. Müşkilü'l-hadis in aynı anlamdaki diğer tarifleri için bk. Abdülmecid Mahmud, *Ebu Ca'fer et-Tahavi ve eseruhu fi'l-hadis* (Kâhire: Dâru'l-ulûm, 1964), 260; Nureddin İtr, *Menhecü'n-nakd fi ulumi'l-Hadis*, (Dımaşk, Dâru'l-fıkr, 1997), 337.

14 İsmail Lütfi Çakan, *Hadislerde Görülen İhtilaflar ve Çözüm Yolları Muhtelifü'l-Hadis İlmi* (İstanbul: İslami İlimler Araştırma Vakfı Neşriyat No:3, 1982), 69.

15 Görmez, *Metodoloji Sorunu*, 158.

16 İbnü's-Salah, *Ulumü'l-hadis*, thk. Nurettin İtr, 21. Baskı (Beyrut: Daru'l-Fikri'l-Muasır, 2015), 584- 685- 686.

17 İbnü's-Salah, *Ulumü'l-hadis*, 584; *Menhec'* de muhtelifü'l-hadis in çerçevesi genişletilerek müşkilü'l-hadis de bu tanımın içerisine alınmıştır. Bk. Nureddin İtr, *Menhecü'n-nakd*, 337.

mi"ne, ikincisi de "*Müşkilü'l-Hadis İlmî*"ne delalet etmektedir. Aşağıda değinilecek olan eserler, mezkûr ilimlerin ortaya çıktığı asırdaki değerini ve bu ilimlerin teşekkülündeki tarihi arka planını göstermesi bakımından önem arz etmektedir. Bu öneme binaen ilgili eserler muhtasar bir şekilde değerlendirilmeye çalışılacaktır. Diğer taraftan, konu hakkında Türkiye'de yapılan çalışmalar tanıtılıp, değerlendirilecek ve yetersiz kaldıkları noktalar belirtmeye gayret edilecektir.

2.1. Konuya Dair Telif Edilen Klasik Eserler

İ.Şafi'nin (ö. 204) *Kitâbu ihtilâfi'l-hadîs'i*,¹⁸ İbn Kuteybe'nin (ö. 276) *Te'vîlü muhtelifü'l-hadîs'i* (*Müşkilü'l-Hadis*),¹⁹ İbn Hûzeyme'nin *Sahîh'i*,²⁰ Muhammed b. Cerîr et-Taberî'nin (ö. 310) *Tehzîbü'l-âsâr*'ı,²¹ Darekutnî'nin (ö. 385) ve Beyhakî'nin (ö. 384) *Sünen*'leri,²² Zekeriya es-Sâcî'nin (ö. 307) bir eseri,²³ Ömer b. Abdülber'r'in de bu babdaki bir tel'ifi,²⁴ Ebu Cafer et-Tahavî'nin (ö. 321) *Şerhu maani'l-âsâr*'ı²⁵ ile *Şerhu müşkilü'l-âsâr*'ı²⁶ ve İbni Füre'k'in (ö. 406) *Müşkilü'l-hadîs*'i²⁷ konu hakkında kaleme alınan başlıca eserlerdir.

2.1.1. Klasik Eserlerin Teşekkülünde Tarihi Arka Plan

Hadisler arasında bir takım ihtilâfın ve müşkilâtın mevcudiyeti malumdur. İlk asırlarda bile, hadislerin yazılıp yazılmaması meselesinde farklı rivayetler sebebiyle ihtilaflar vuku bulmuştur.²⁸ Daha da öncesine baktığımızda,

- 18 Gerard Lecomte, "İslam'da İhtilâfın Tekâmülüne Bir Örnek Şafi'nin İhtilâfı'l-Hadisinden İbn Kuteybe'nin Muhtelifü'l-Hadis'ine", trc. İbrahim Kafi Dönmez (İslam Medeniyet Mecmuası 1, 1981), 7: 3-37; İshak Emin Aktepe, "İmam Şafi'nin Hadisler Arasında Görülen Çelişkilere Bakışı", Hadis Tedkikleri Dergisi 2 (2006), 17: 55-79.
- 19 Lecomte, "İslam'da İhtilâfın Tekâmülüne Bir Örnek Şafi'nin İhtilâfı'l-Hadisinden İbn Kuteybe'nin Muhtelifü'l-Hadis'ine", 3-37; Tekineş, Hadisleri Anlama Problemi, 280.; Hüseyin Hansu, "Tevîlü Muhtelifü'l-Hadis", Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi (Ankara: TDV Yayınları, 2006), 41:33-34.
- 20 Enbiya Yıldırım, "*İbn Huzeyme ve Sahih'i*" (Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Üniversitesi, 1989).
- 21 Fatma Akdokur, *Tehzîbü'l-Âsâr Bağlamında et-Taberî'nin Hadisçiliği* (224-310 h.), (Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, 2010).
- 22 Babanzâde Ahmed Naim, *Hadis Usulü*, haz: Mesut Çakır (İstanbul: Ravza Yayınları, 2009), 458; Mehmet Dinçoğlu, *Dârekutni ve Sünen Adlı Eseri* (Yüksek Lisans. Tezi, Selçuk Üniversitesi 1993); Taha Çelik, *Tahavî ve Beyhaki'de Hadis (Şerhu meâni'l-asâr ve Ma'vifetü's-sünen Örneği)*, (Doktora Tezi, Necmettin Erbakan Üniversitesi), Devam Ediyor.
- 23 Ahmed Naim, *Hadis Usulü*, 458; İzmirli İsmail Hakkı, *Hadis Tarihi*, nşr. İbrahim Hatiboğlu (İstanbul: Daru'l-Hadis, Erkam Matbaa, 2002), 268.
- 24 Ahmed Naim, *Hadis Usulü*, 458; Rahim Çimen, *Endüslü İbn Abdülber'r'in Hadisçiliği ve Câmiu Beyâni'l-ilm Adlı Eseri* (Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi 2002).
- 25 Harun Reşit Demirel, *Ebü Ca'fer et-Tahavî: Hayatı-eserleri ve Meâni'l-asâr ile Müşkilü'l-âsârı'ndaki Hadisçiliği*, (Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi, 1991).
- 26 Tekineş, *Hadisleri Anlama Problemi*, 292; Ayhan Tekineş, "Şerhu Müşkilü'l-Hadis", *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2006), 32: 162-163; Hüseyin Hansu, "Babanzâde Ahmed Naim'in Tecdî-i Sarîh Tercemesi'nin Mukaddimesi", *Hadis El Kitabı*, ed. Zıvan Türcan (Ankara: Grafiker Yayınları, 2016) 446.
- 27 Tekineş, *Hadisleri Anlama Problemi*, 314; Fatih Çimen, *İbn Furek ve Müşkilü'l-Hadis ve Beyanuhu Adlı Eseri* (Yüksek Lisans tezi, Yalova Üniversitesi, 2005).
- 28 Tekineş, *Hadisleri Anlama Problemi*, 64-116.

bizzat Hz. Peygamber'in (a.s) bazı uygulamaları belli başlı sahabenin tepkisini çekmiş ve kendi akli çıkarımlarına göre tenkitlerde bulunmuşlardır.²⁹ Rasulullah'ın (a.s) irtihalinden sonra da, tenkit faaliyetleri bir ivme kazanarak artık hadislerin sıhhati konusunda yapılmaya başlanmıştır. Bunun ilk örnekleri sahabenin faaliyetlerinde kendini göstermektedir.³⁰ Zamanla meydana gelen iç çalkantılar ve devamındaki fırkalaşmalar,³¹ dilsel sorunlar, zaman ve mekânın değişmesi, tercüme faaliyetleri gibi sosyal olgular neticesinde hadislerdeki müşkil ifadelerin farklı yorumlanması³² ve uydurma faaliyetlerinin artması³³ tenkit faaliyetlerinin alanını genişletmiştir. Bu bağlamda ilk olarak İmam Şafii zikri geçen eserini kaleme almış, hadisler arasında gözükten ihtilafların görünürde olduğunu belirterek aralarını telif etmeye çalışmıştır.³⁴ Bu arada Mu`tezîli âlimler de hadislerin kendilerine has bir takım kriterlere uymaları şartını aramışlardır.³⁵ Bu kriterleri belirlerken itikadî bir alan ile iştigal etmelerinden olsa gerek daha müteşeddit davranmışlardır. Mu`tezile'nin hadis metinlerine yönelik tenkidlerinde hadîsin; Kur'an, sünnet, icma, akıl gibi delillere uygunluğunu aramışlar³⁶ ve bu bağlamla birçok rivayeti eleştirmişlerdir.³⁷ Metod olarak geliştirdikleri bu kriterlerin aslında bir benzeri Hz. Aişe'nin bazı hadisler karşısındaki tutumunda kendini göstermektedir. Malumdur ki, O da birçok hadîsi Kur'an'a, hadise, tarihe/vakaya, aklına ve kanaatine, mantık ve dile arz etmiştir.³⁸ Mu`tezile'nin sistematik olarak kullandığı bu yöntem her ne kadar hadis inkârcılığı³⁹ olarak lanse edilse de "Müşkilü'l-hadis" adıyla da bilinen⁴⁰ *Te'vilü'l-muhtelifü'l-hadis*'in yazılmasında etkili olmuştur. Aynı şekilde mezkûr eserin müellifi olan İbn Kuteybe'nin kendisi ve eserindeki bir takım tutumları tenkit edilse de,⁴¹ esasen dikkatleri celbeden şey, konunun erken dönemde ele alınması ve farklı konu ve gayeye sahip iki ilmi disiplinin vücuda gelmesidir denebilir.

29 Bünyamin Erul, *Sahabenin Sünnet Anlayışı*, 8. Baskı (Ankara: TDV Yayınları, 2014) 126-131.

30 Bedrüddin ez-Zerkeşi, *Hz. Aişe'nin Sahabeye Yöneltili Eleştiriler (el- İcabe li İradi ma'ste-drekethu A'ise 'ala'-sahabe)* çev. Bünyamin Erul, 6. Baskı (Ankara: OTTO Yayınları, 2014), 31-163; Yaşar Kandemir, *Mevzu Hadisler Menşe'i Tanıma Yolları Tenkidi*, 8. Baskı (İstanbul: İFAV Yayınları, 2014) 98-104, 120-124.

31 Huriye Martı, *Hadis, Usul ve Hayat, Hadis Usulü Tarihine Giriş* (İstanbul: İnsan Yayınları, 2014) 90-91.

32 Tekineş, *Hadisleri Anlama Problemi*, 257.

33 Hansu, *Mutezile ve Hadis*, 248.

34 İshak Emin Aktepe, "İmam Şafii'nin Hadisler Arasında Görülen Çelişiklere Bakışı", *Hadis Tetkikleri Dergisi* 2 (2006) 4: 55.

35 Hansu, *Mutezile ve Hadis*, 243.

36 Hansu, *Mutezile ve Hadis*, 243.

37 Hansu, *Mutezile ve Hadis*, 244- 5-6-7.

38 Zerkeşi, *Hz. Aişe'nin Sahabeye Yöneltili Eleştiriler*, 31-122.

39 İbn Kuteybe, *Hadis Müdafaası*, trc: Hayri Kırbasoğlu (Kayihan Yayınları, 1979.) ıx. (Talat Koçyiğit'in Önsözü).

40 Hüseyin Hansu, "Tevilü Muhtelifü'l-Hadis", *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2006) 41: 34.

41 Hansu, "Tevilü'l-Muhtelifü'l-Hadis", 33.

Diğer taraftan kısaca belirtmek gerekir ki, Mu`tezile tarafından hadîsin sıhhatini belirlemede kullanılan bu metot, sadece Mu`tezile'ye münhasır kalmamıştır. Zeydî ve İbâzî âlimlerin geneli de sika bir râvinin rivayetinin tek başına yeterli olamayacağı fikrindedirler.⁴² Aynı şekilde Hanefî âlimler de rivayetlerde Kur'an'a, akla, insani değerlere öncelik tanımışlar, bu delillere muhalif olup işkâl teşkil eden rivayetleri muttasıl olsalar bile munkatı saymışlardır.⁴³ Mâlikî mezhebi ise her ne kadar Hanefî mezhebine yakınlığıyla bilinse de, aslında hadis metin tenkidi çizgisinde bir kırılmanın/yumuşamanın oluşmasına zemin hazırlamış ve var olan tenkit faaliyetini hafifletmiştir.⁴⁴ Diğer taraftan Şâfiî ve Hanbelî mezhebinin hadis rivayeti karşısındaki tutumlarına bakılırsa, metin tenkidindeki kırılma net bir şekilde görülebilir. Öyle ki bu dönemde metin tenkidi faaliyetlerinin yerini sadece sened tenkidinin aldığı,⁴⁵ dolayısıyla da hadislerin diğer delillere arz edilmesine karşı çıktığı,⁴⁶ akla sınırlı derecede yetki verildiği⁴⁷ görülebilmektedir. Aynı şekilde mezkûr iki İmam, hadisçi kimlikleriyle de ön plana çıkmaktadır. Bundan olsa gerek sonraki hadis usulü edebiyatı genel itibarıyla bu görüşler üzerine bina edilmiştir. Yani hadisin sıhhatini belirlemede, ilk dönemlerde icra edilen metin tenkidinin yerini büyük oranda rical tenkidinin aldığı söylenebilir. İbâzî âlimlerin metnin incelenmesi amelesinden uzaklaşılmasını hadisçilerin dirayete önem vermemelerine bağlaması,⁴⁸ genel gidişatı göstermesi açısından mühimdir.

2.1.1. Eserlerin Muhtevaları

Mezkûr eserlerden İbn Kuteybe'nin *Muhtelifü'l-hadis'i* ile Tahavî'nin *Müşkilü'l-âsâr'ı* içerik olarak tam anlamıyla "*Müşkilü'l-Hadis İlmi*"ni yansıttığı söylenebilir.⁴⁹ Zikri geçen ilk eserin büyük bölümü Kur'an'a, sünnete, akla, icmaya, gerçeğe ve tecrübeye aykırı olan; teşbih ve teccim ifade ettiği ve birbiriyle çeliştiği iddia edilen rivayetlerin yorumuna aittir.⁵⁰ İşte bu içerikten ötürü ilk olarak kaleme alınan Şafii'nin *İhtilafü'l-hadis'i* ile onu takiben yazılan İbn Kuteybe'nin eseri arasındaki yakınlıkların şekli olmaktan öteye gitmediği⁵¹ ve iki müellifin de inceledikleri saha aynı olmakla beraber, bakış

42 Kadir Demirci, "Zeydiyye ve Hadis", *Hadis El Kitabı*, ed. Zişan Türcan (Ankara: Grafiker Yayınları, 2016), 652; Kadir Demirci, "İbâziyye ve Hadis", *Hadis El Kitabı*, 678.

43 İsmail Hakkı Ünal, "Hanefî Mezhebi ve Hadis", *Hadis El Kitabı*, 698.

44 Zişan Türcan, "Mâlikîlerin Hadis Anlayışı", *Hadis El Kitabı*, 713.

45 Habil Nazlıgöl, "Şâfiîlerin Hadis ve Sünnet Anlayışı", *Hadis El Kitabı*, 723; Ramazan Özmen, "Hanbelîlerin Hadis ve Sünnet Anlayışı", *Hadis El Kitabı*, 740.

46 Nazlıgöl, "Şâfiîlerin Hadis ve Sünnet Anlayışı", *Hadis El Kitabı*, 727.

47 Özmen, "Hanbelîlerin Hadis ve Sünnet Anlayışı", *Hadis El Kitabı*, 740.

48 Demirci, "İbâziyye ve Hadis", *Hadis El Kitabı*, 678.

49 Çakan, *Hadislerde Görülen İhtilaflar ve Çözüm Yolları*, 70.

50 Hansu, "Tevilü'l-Muhtelifü'l-Hadis", 33.

51 Lecomte, "İslam'da İhtilafın Tekâmülüne Bir Örnek", 6.

noktalarında köklü bir şekilde farklılığın olduğu söylenmektedir.⁵² Birincisi hukuk ilmi çerçevesinde iken, ikincisi usulü'd-din çerçevesince kaleme alınmıştır. Dolayısıyla gayeleri ve uygulanan metotları açıkça farklılık göstermektedir.⁵³ Birincisi kendi döneminin ihtiyacına binaen hadîsin hadisle olan çelişmesini konu edinip, bu ihtilafı çözmeyi gaye edinirken, ikincisi de aynı gerekçeyle hadîsin diğer delillerle olan çelişmesini konu edinip, bunu çözmeyi gaye edinmiştir.

Tahavi'nin *Şerhü müşkilü'l-âsâr*'ı da, diğer delillerle çeliştiği öne sürülen hadisleri tevil ederek,⁵⁴ muhtelifü'l-hadisi muhteva olarak aştığı söylenebilir.⁵⁵ Ancak şu bir gerçek ki, bu üç eser, "*Müşkilü'l-Hadis İlmî*"nin teşekkülünde yapı taşı rolü üstlenmişlerdir. Konuları ve sorunları kendi zaviyelerine göre değerlendirse de karşılaşılması muhtemel problemlere karşı gösterilecek tepkiye dair iyi birer örneklik sundukları belirtilebilir.

Diğer taraftan İbn Fûrek, eserini her ne kadar Müşkilü'l-hadis olarak isimlendirirse de içerik bakımından muhtelifü'l-hadisi konu edindiği⁵⁶ belirtilmektedir. Bununla beraber haberi sıfatlarla ilgili meşhur hadislerin yorumuna dair⁵⁷ telif edildiğinden, herhangi iki hadis arasındaki ihtilaftan bahsetmediği,⁵⁸ bu sebeple de onun eserinin muhtelifü'l-hadise dâhil olmadığı gibi müşkilü'l-hadise de girmedeği ifade edilmektedir.⁵⁹

İbn Kuteybe ile İbn Fûrek'in eser isimlendirmelerine bakılınca, isimlerin eser içeriğini tamamen yansıtmadığı görülmektedir. İlk ki, ismine nazaran daha geniş bir alanı kapsamakta iken, ikincisi, ismine rağmen daha dar manada kullanılmıştır. İbn Kuteybe, Mu'tezile mezhebinin fikirlerini tenkid etmeyi öncelirken, İbn Fûrek, Müşebbihe'nin iddialarını tenzih ilkesi kapsamında cevaplamaya önem vermiştir.⁶⁰ Birincisinde deliller arası tearuz tevil edilirken, ikincisinde ihtilaflara girilmemiştir.⁶¹

Sonuç olarak diyebiliriz ki, erken sayılabilecek bir asırda hadis alanında bir takım problemin olduğu anlaşılmış ve bu problemin aşılması için gayret sarf edilmiştir. Bu gayretin oluşmasında ise Mu'tezile tetikleyici olmuştur. Mu'tezilî âlimlerin, rivayetleri değerlendirirken kendilerine has olarak kul-

52 Lecomte, "İslam'da İhtilafın Tekâmülüne Bir Örnek", 3.

53 Lecomte, "İslam'da İhtilafın Tekâmülüne Bir Örnek", 6.

54 Tekineş, "Müşkilü'l-Hadis", *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2006), 32: 162.

55 Çakan, *Hadislerde Görülen İhtilaflar ve Çözüm Yolları*, 44.

56 Çakan, *Hadislerde Görülen İhtilaflar ve Çözüm Yolları*, 70.

57 Tekineş, "Müşkilü'l-Hadis", 32: 163.

58 Çakan, *Hadislerde Görülen İhtilaflar ve Çözüm Yolları*, 45.

59 Görmez, *Metodoloji*, 159.

60 Çimen, *İbn Fûrek ve Müşkilü'l-Hadis*, 88.

61 Çakan, *Hadislerde Görülen İhtilaflar ve Çözüm Yolları*, 45.

landıkları metoda⁶² karşı, muhalif kesim tarafından aynı metodu kullanmak suretiyle bir takım karşı çalışmalar ortaya konmuştur. Yukarıda da zikredilen bu çalışmalar ilk olmaları hasebiyle büyük ölçüde belli bir problem etrafında temerküz etmişlerdir. Dolayısıyla birbiriyle ilişkili iki farklı ilim dalının teşekkülünde yapı taşı olmuşlardır. Bunlardan biri olan ve hadisin diğer delillerle tearuzunu konu edinen müşkilü'l-hadise dair eserler ilk olarak işte bu dönemde yazılmaya başlamıştır. Ancak ileride değinileceği üzere, bu eserlerin kaleme alındığı asırdan sonra, mevcut müşkilâtın üzerinde söz konusu dönemdeki gibi durulduğu söylenemez. Hadis metin tenkidi sayılabilecek bu faaliyet, muhaddis çevreler dışında farklı damarlardan sürdürülse de Sünni yapı içerisinde devamının sağlandığını söylemek oldukça güçtür.

2.2. Bu Alanda Yapılan Güncel Çalışmalar

2.2.1. “Hadislerde Görülen İhtilaflar ve Çözüm Yolları”

“*Muhtelifü'l-Hadis*” adıyla alana dair ortaya konan ilk müstakil çalışma⁶³ İsmail Lütfü Çakan’a ait olan “*Hadislerde Görülen İhtilaflar ve Çözüm Yolları*” isimli eserdir. Eser, usul kitaplarının sistematik olarak ele almadıkları *müşkilü'l-hadîsi* müstakil bir ilim dalı⁶⁴ olarak ele almıştır. Kitap, bir giriş ve dört bölümden teşekkül etmektedir. Giriş, muhtelifü'l-hadîsin mefhumunu, bu kavramın alanını ve araştırma boyunca faydalanılan kaynakları içermektedir. Birinci bölümde muhtelifü'l-hadis ilminin doğuşu ve önemi işlenmektedir. İkinci bölümde hadisin hadise olan ihtilafı (ihtilafu'l-hadisi) geniş bir şekilde ele alınmakta, devamında hadisin diğer delillerle olan ihtilafı (müşkilü'l-hadisi) açıklamaktadır. Kitabın üçüncü ve aynı zamanda son bölümünde ihtilafı giderme yolları sırasıyla açıklanmaktadır.⁶⁵ Hadisler arasındaki ihtilafları etraflıca ortaya koyması ve muhtelifü'l-hadis ilminin sınırlarını genişletmiş olması bu eserin orijinal iki yönü⁶⁶ sayılabilir. Ancak müellifin on dört sayfa ayırdığı “hadisin diğer delillerle olan ihtilafı” konusu daha geniş çapta ele alınması, çözüm yollarının artırılması ve bu çözümün daha bütüncül bir şekilde tespit edilmesi gerekmektedir. Diğer taraftan müellifin itiraf mahiyetinde söylediği gibi, olaylar tek taraflı ele alınmakta,⁶⁷ ehl-i bidat şeklinde nitelenen Mu`tezile mezhebi, hasımlarının gözüyle yargılanmaktadır. Ne var ki daha objektif bakıldığında, Mu`tezilî âlimlerin ve özellikle Nazzam'ın tenkidleri, hadis rivayetinde daha titiz davranılmasına sebebiyet verdiği ve

62 Hansu, *Mutezile ve Hadis*, 143.

63 Görmez, *Metodoloji*, 160.

64 Çakan, *Hadislerde Görülen İhtilaflar ve Çözüm Yolları*, 30.

65 Bk. İsmail Lütfü Çakan, *Hadislerde Görülen İhtilaflar ve Çözüm Yolları Muhtelifü'l-Hadis İlimi* (İstanbul: İslami İlimler Araştırma Vakfı Neşriyat No: 3, 1982), 263.

66 Görmez, *Metodoloji*, 161.

67 Çakan, *Hadislerde Görülen İhtilaflar ve Çözüm Yolları*, 60 (59. dipnot).

“Müşkilü’l-Hadis İlmi” gibi disiplinlerin oluşmasında etkili⁶⁸ olduğu söylenebilir. Kısacası diyebiliriz ki hadisin diğer delillerle ihtilafı olan “Müşkilü’l-Hadis İlmi” bahsi müellif tarafınca tekrar gün yüzüne çıkarılmaya çalışılmıştır. Bununla beraber muhtasar bir şekilde aktarılan konunun, müstakil bir ilim olarak etraflıca ele alınması gerekmektedir.

2.2.1. “Hadisleri Anlama Problemi”

Konu hakkındaki ikinci çalışma, Ayhan Tekineş’e ait “Müşkilü’l-Hadis İlmi” adıyla doktora tezi olarak çalışılan,⁶⁹ daha sonra “Hadisleri Anlama Problemi” ismiyle bastırılan eserdir.⁷⁰ Kitap, giriş ve yedi bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde konuyla ilgili terimler tanıtılmaktadır. Sonraki bölümde tarihi gelişim sürecinde hadisleri anlamada ortaya çıkan problemler gösterilmeye çalışılmıştır. Bundan sonraki dört bölümde hadislerin anlaşılmasına etki eden faktörler tespit edilip açıklanmıştır. Son bölümde ise alana ait üç eser tanıtılmaktadır.⁷¹

Çalışmanın genel amacı, rivayet asrı dikkate alınarak hadisçilerle Mu`tezile mezhebi arasındaki tartışmaları incelemektir.⁷² Bununla beraber müşkil hadisin genelde dilsel sorununa işaret edilmiş,⁷³ asr-ı saadetten uzaklaşıl-dıkça hadislerdeki müşkilâtın zaman ve mekân olgusundan dolayı arttığı⁷⁴ ve bilgi transferlerinin, filozofların, kelamcılarının, tercüme faaliyetlerinin ve yeni kavramlarla karşılaşılmasının hadislerdeki bir takım müşkil ifadeleri farklı yorumlama kapısını araladığı belirtilmiştir.⁷⁵

Çalışma, müşkilü’l-hadis ilmini/kavramını muhtelifü’l-hadisten ayırması, tanımını ve konusunu en net biçimiyle göstermesi; konuyu ilk defa etraflıca ele alması, ilmin doğuşuna etki eden faktörleri genişçe açıklaması ve genel bir çerçeve çizmesi açısından önemli bir adımdır. “Alanındaki boşluğu doldurması için faydalı bir adım”⁷⁶ olmakla birlikte konunun çerçevesini belirleme de, yöntemini ve çözüm yollarını göstermede eksik kaldığı ifade edilebilir. Çünkü söz konusu çalışmada belirli bir zaman dilimi dikkate alınarak ilmin teşekkül tarihi gösterilmeye çalışılmıştır. Dolayısıyla, müşkilü’l-hadisin önemi, üstlendiği görevi ve güncel sorunlar karşısındaki konumu göz ardı

68 Hansu, *Mutezile ve Hadis*, 158.

69 Bk. Ayhan Tekineş, *Müşkilül-Hadis İlmi* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 1997).

70 Bk. Ayhan Tekineş, *Hadisleri Anlama Problemi* (İstanbul: Işık Yayınları, 2002), 348.

71 Tekineş, *Hadisleri Anlama Problemi*, 300.

72 Tekineş, *Hadisleri Anlama Problemi*, 18.

73 Tekineş, *Hadisleri Anlama Problemi*, 153-195.

74 Tekineş, *Hadisleri Anlama Problemi*, 64- 241-245.

75 Tekineş, *Hadisleri Anlama Problemi*, 257.

76 Emre Yavuz, “Hadisleri Anlama Problemi Kitap Tanıtımı”, *Iğdır Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1 (Nisan 2013): 237.

edilmiştir. Aynı şekilde bilfiil olmasa da *Müşkilü'l-Hadîs İlmî*'ni hadis külliyyatına tatbik eden çevrelere değinilmemesi de başka bir eksiklik olarak gösterilebilir.

Kısacası, içerikleri aktarılan mezkûr iki eser, mühim bir görevi olan bu ilim dalını tanıtmaları açısından önemlidirler. Ancak alana dair ortaya konan ilk çalışmalar olduğundan olsa gerek yetersiz kaldıkları söylenebilir. Yapılması gereken ise teorik bilgileri aktarılan bu illim dalının, müşkil hadislere pratik olarak uygulama imkânının oluşturulmasıdır.

3. KLASİK HADİS USULLERİNDE MÜŞKİLÜ'L-HADİS

Klasik usûl eserlerinde *müşkilü'l-hadis* genel olarak *muhtelifü'l-hadis* şeklinde anlaşılmıştır. Ancak bu isimlendirmeye İsmail Lütfi Çakan'ın tarif ettiği şekilde bir muhtelifü'l-hadis ilmi değil de,⁷⁷ sadece hadisin hadisle olan tearuzunu ele alan bir ilim olarak şekillendirilmiştir. Başka bir ifadeyle, sadece hadisin hadisle olan tearuzunu ifade eden muhtelifü'l-hadis ilmine yer verilmiştir. Aynı şekilde bu disiplin tanıtılmış ve kendisinden bir ilim dalı olarak bahsedilmiştir. Ne var ki konu tearuz bahsiyle sınırlandırılmış, müşkilü'l-hadis ise konu dışına itilmiştir. Konunun serencamına dair hadis usulü eserlerine bakacak olursak:

İlk müstakil usûl eseri olan er-Ramerhurmu'zî'nin (ö. 360), *el-Muhaddisü'l-fâsil beyne'r-râvî ve'l-vâî'*sinde herhangi bir şekilde mevzuya temas edilmemiştir. Dolayısıyla *muhtelifü'l-hadîsin* sınırları da çizilmemiştir.⁷⁸ Bu eseri müteakip kaleme alınan ve ikinci usul eseri sayılan *Marifetü Ulumi'l-hadis*'te de ıstılâh olarak herhangi bir isimlendirme olmamakla birlikte, sadece mütearız hadislerin varlığına temas edilmiştir.⁷⁹ Hâtîp el-Bağdadi'ye (ö. 463) gelince, Hâkim'den farklı olarak, kitabın son iki babında, tearuzun tespitine ve nasıl ortadan kaldırılacağına temas etmiştir.⁸⁰ Metodik olarak konuyu ele almasa da mevzuya getirdiği derinlik ve açıklıkla Hâkim'i aştığı⁸¹ söylenebilir. Aynı şekilde Hâtîp de bu ilmi isimlendirmede herhangi bir ıstılâh kullanmamıştır.⁸² Diğer taraftan, eserinin küçük hacminden olsa gerek⁸³ Kadı İyaz

77 Çakan, *Hadislerde Görülen İhtilaflar ve Çözüm Yolları*, 148-162.

78 Bk. Ramerhurmu'zî, *el-Muhaddisu'l-fasil Beyne'r-ravi ve'l-vai*, thk. Muhammet Accac el-Hatib, 3. Baskı (Beyrut: Darü'l- Fikr, 1983), 624.

79 Hakim en-Nisaburi, *Marifetü Ulumi'l-hadis*, thk. Seyyit Mu'zam Hüseyin (Beyrut: Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1977), 195.

80 Hatip el-Bağdadi, *el-Kifaye fi 'İlmi'r-rivaye*, thk. Abdullah es-Suraki - İbrahim Hamdi el-Medini, (Medine: Mektebetü'l-İlmiyye), 432-437.

81 İsmail Lütfi Çakan, "Hadis Usulü Kitaplarında "İhtifü'l-Hadis", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4 (İstanbul, 1986): 8.

82 Hatip, *el-Kifaye*, 437

83 Çakan, "Hadis Usulü Kitaplarında "İhtifü'l-Hadis", 82.

da *el-İlma*'sında mevzuya herhangi bir şekilde temas etmemiştir.⁸⁴ Kadı İyaz eserini daha ziyade rivayetlerin tahammül ve edasına dair konulara ayırdığı için, müşkilü'l-hadis gibi dirâyet ilimlerine ait konulara yer vermemiştir.

Hadis usulünün yeniden ihyası⁸⁵ kabul edilen İbnü's-Salâh'ın (ö. 643) *Mukaddime*'sine gelince, konunun farklı bir boyuta taşındığını görmekteyiz. İbnü's-Salâh, altmış beş neviden oluşan eserinin otuz altıncı nev'ini, tearuz ile ilgili bahse ayırmış, konu hakkında daha önce yapılmayan isimlendirmeyi burada yapmıştır. Bu isimlendirmede *müşkilü'l-hadîse* değinmeden sadece hadîsin hadis ile olan tearuzunu içeren muhtelifü'l-hadis ilminin tarifini yapmıştır.⁸⁶ Eser, aralarında ihtilaf olan hadislerin ne yollarla çözüleceği hususunda, kendisinden önceki usul eserlerine nispeten daha geniş bilgiler içerir.⁸⁷ de hadisın diğer delillerle olan tearuzu meselesine değinmemiştir. Her ne kadar kendinden evvelki usul eserlerinde müşkilü'l-hadise değinilmese de, tearuzun sınırları bu şekilde daraltılmamıştı. Ancak hadis usulünde bir dönüm noktası kabul edilen *Mukaddime*'nin, müşkilü'l-hadise değinmesi ve yahut en azından ele aldığı muhtelifü'l-hadisın sınırlarını geniş tutması ve bu başlık altında hadisın diğer delillerle olan işkâlini konu edinen müşkilü'l-hadisi de tanıtmaması gerekirdi. Ancak İbnü's-Salah'ın konuyu sınırlandırma cihetine gittiği veya muhtelifü'l-hadisın dışına çıkmamaya özen gösterdiği söylenebilir.

Daha sonra *Mukaddime*'ye binaen kaleme alınan,⁸⁸ Nevevî'nin (ö. 676) *et-Takrib ve't-teysir*'i,⁸⁹ İbn Kesir'in (ö. 774) *İhtisarü Ulumi'l-hadis*'i,⁹⁰ İbni Hacer'in (ö. 852) *Nuhbetü'l-fiker*'i ve onun şerhi olan *Nüzhetü'n-nazar*'ı,⁹¹ Suyûtî'nin (ö. 911) *Tedribu'r-râvî*'si,⁹² Kasimî'nin (ö. 1332) *Kavaidü't-tahdis*'i⁹³ ve Tahir el-Cezairî'nin (ö. 1338) *Tevcihu'n-nazar*'ı⁹⁴ konuya dair Mu-

84 el-Kadı İyaz, *el-İlma' ila Ma'rifeti Usuli'r-rivayeti ve Takyidi's-simai*, thk. es-Seyyit Ahmet Sakar (Kahire: Daru't-Türas, el-Mektebetü'l-Atikati, 1970), 122-134.

85 Mehmet Yaşar Kandemir, "Mukaddimetü İbni's-Salah", *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2006), 31: 123.

86 İbnü's-Salah, *Ulümü'l-hadis*, thk. Nurettin İtir, 21. Baskı (Beyrut: Daru'l-Fikri'l-Muasır, 2015), 257.

87 İbnü's-Salah, *Ulümü'l-hadis*, 257-258-259; Çakan, "Hadis Usulü Kitaplarında "İhtifü'l-Hadis", 82-91.

88 Çakan, "Hadis Usulü Kitaplarında "İhtifü'l-Hadis", 82.

89 İbn Şeref en-Nevevi, *e't-Takrib ve't-teysir li Ma'rifeti Süneni'l-beşiri'n-nezir fi Usuli'l-hadis* (Mevki'u'l-Varak), 23.

90 el-Hafız İbn Kesir, *el-Ba'isü'l-hasis Şerhu İhtisari 'Ulumi'l-hadis*, thk. Fadıl Mahmud Avz (Beyrut: Müessesetü'r- Risaleti Naşirun, 2015), 234-236.

91 İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar fi Tavdihi Nuhbetü'l-fiker fi Mustalahi Ehli'l-eser*, thk: Abdullah bin Dayfullah er- Rahili (Riyat: Matbaatu Sefir, 1999), 216-217.

92 es-Suyuti, *Tedribu'r-ravi fi Şerhi Takribi'n-Nevevi*, thk. Abdulvehhab Abdulvahib (Riyad: Mektebeti Riyadi'l- Hadiseti), 2: 196-202.

93 Cemalü'd-Din el-Kasimi, *Kavaidü't-tahdis min Fununi Mustalahi'l-hadis* (Mülteki Ehli'l-Hadis), 255-256.

94 Tahir el-Cezairi, *Tevcihu'n-nazar ila Usuli'l-eser*, thk. Abdulfettah Ebu Gudde, (Halep: Mektebetü'l-Matbuati'l- İslamiyye, 1995), 2: 673.

*kaddime'*den farklı bir şey söylememiştir. Mezkûr eserlerde, hadisin diğer delillerle olan tenakuzunu konu edinen müşkilü'l-hadis dair hiçbir kayıt da düşülmemiştir. Bir nevi hadisin diğer delillerle olan tenakuzunun yok sayıldığı ifade edilebilir.

Aynı şekilde zikri geçen eserleri takiben kaleme alınan, Taşköprizâde Ahmet Efendi'nin (ö. 1495) *Ulum-i şer'iyye'*sinde, Seydişehirli Mahmud Es'ad'ın (ö. 1857/1917) *Usul-i Hadis'*inde, el-Hâc Ahmed b. Seyyid Abdullah'ın *Nuhbe Tercümesi'*nde, Abdunnafi Efendi'nin (ö. 1308/1893) *el-Eserü'l-mu'teber fi tercemeti'l-fiker'*inde de mevcut anlayış hâkimdir.⁹⁵

Genel olarak bakarsak, İbnü's-Salah'a kadar usul eserlerinde bu ilmi disiplinden müstakil olsun veya olmasın konunun içeriği veya öneminden bahsedilmediğini, sadece hadisler arası tenakuza değinildiğini⁹⁶ görmekteyiz. Her ne kadar *Mukaddime'*ye kadar ki hadis usulü eserlerinde bu iki konu ihmal edilse de, gündemden tamamen düştüğü söylenemez. Konu fıkıh usulü gibi diğer alanlarda mevcut yerini korumuştur.⁹⁷ Ancak İbnü's-Salah bu ilmi "*Muhtelifü'l-Hadis*" olarak tarif etmiş, bununla birlikte hadisin diğer delillerle olan çelişmesine, doğrudan veya dolaylı olarak değinmemiştir.⁹⁸ Bu da kendinden sonraki müteahhir usulcülerin neredeyse tamamının sadece "*Muhtelifü'l-Hadis*" kavramını kullanmalarına, "*Müşkilü'l-Hadis*"e yani hadisin diğer delillerle tearuzuna değinmemelerine sebebiyet vermiştir. Dolayısıyla hadisler arasındaki ihtilafa çözüm aranmış, hadisin diğer delillerle olan tenakuzuna temas edilmemiştir.

4. TÜRKÇE HADİS USULÜ ESERLERİNDE MÜŞKİLÜ'L-HADİS

Cumhuriyet Türkiye'sinde ilk olarak telif edilen hadis usullerinde genel manada *müşkilü'l-hadis* ilmine değinilmemiştir. Bir nevi klasik anlayış sürdürülmüş, hadisin diğer delillerle olan tenakuzu mevzubahis olmamıştır.

Bu dönem içerisinde ilk olarak telif edilen, kendisinden sonra yazılacak olan birçok Türkçe hadis usulü eserlerine kaynaklık eden ve oldukça zengin muhtevaya sahip olan⁹⁹ Babanzâde Ahmed Naim'in "*Tecridi Sarih Mukaddimesi*"nde ne müşkilü'l-hadis ne de muhtelifü'l-hadis ilmine doğrudan veya dolaylı değinilmemiştir. Sadece *garîbu'l-hadis* başlığı altında müşkil olan hadislerin beyanı için telif edilen eserlerin bir kaçı zikredilmiştir.¹⁰⁰ Ancak mezkûr disiplinin konusu, amacı ve yöntemi gündeme gelmemiştir. Aynı

95 Çakan, "Hadis Usulü Kitaplarında "İhtifü'l-Hadis", 96-102.

96 Çakan, "Hadis Usulü Kitaplarında "İhtifü'l-Hadis", 78.

97 Geniş bilgi için bk. Hatip el-Bağdadi, *Kifaye*, 432-433

98 İbnü's-Salah, *Ulümü'l-hadis*, 257-259.

99 M. Masum Şenburç, "Cumhuriyet Türkiye'sinde Telif Edilmiş Hadis Usulü Eserleri", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 21 (2013): 11: 95.

100 Naim, *Hadis Usulü*, 458.

dönemde yetişen ve meslekten hadisçi olmayan İzmirli'nin, "*Hadis Tarihi*" isimli eserinde *müşkilü'l-hadis* başlığı atıp, alana dair eserleri sıralaması ise dikkat çekmektedir.¹⁰¹

Bu dönemde ikinci olarak telif edilen Hayrettin Karaman'ın "*Hadis Usulü*"¹⁰² eserinde, farklı olarak "görünüşte birbirine aykırı hadislerin çözümü (muhtelifü'l-hadis)" adlı müstakil başlıkla gösterip, nesh ve tercih konularını açıklanmıştır.¹⁰³ Hadisin diğer delillerle tenakuzu yani müşkilü'l-hadis işlenmemiştir.

Türkçe olarak üçüncü sırada kaleme alınan, hadis usulünün hemen hemen bütün konularını içeren ve Ahmed Naim'in *Mukaddime*'sine hiç atıf yapmayan¹⁰⁴ Talat Koçyiğit'in "*Hadis Usulü*" isimli eserinde, muhtelifü'l-hadisın mutaala edilmesi gerektiği ve İbn Kuteybe'nin müşkilü'l-hadis alanındaki eserinin önemi vurgulanmıştır.¹⁰⁵ Müşkilü'l-hadise olan atıf ise verdiği mezkûr eserin isminden öteye geçmemektedir.

Türkçe olarak telif edilen bir diğer eser ise sistematik hadis usûlü olma iddiası taşımayan,¹⁰⁶ Ali Osman Koçkuzu'nun "*Hadis İlimleri ve Hadis Tarihi*" isimli eseridir.¹⁰⁷ Hadis ilimleri içerisinde on beş kadar ilmin olduğunu ancak hepsinin bu eserde açıklanamayacak kadar geniş olduğunu belirtilerek, bunlardan bazılarını kısa bir şekilde açıklamıştır.¹⁰⁸ Müşkilü'l-hadise ise hiçbir şekilde değinilmemiştir.

Beşinci olarak İbrahim Canan'ın "*Kütüb-i Sitte Muhtasarı Tercüme ve Şerhi*" isimli eserinin mukaddimesi, usul ilminin doğuşunu, gelişimini ve belli başlı meselelerle beraber hadis usulünün mahiyetini ele almaktadır.¹⁰⁹ *Mukaddime*'nin son kısmı ise hadiste nesh ve ihtilafu'l-hadis'e tahsis edilmiş ve burada ihtilafu'l-hadisın ne anlama geldiği izah edildikten sonra ihtilafı giderme yolları açıklanmıştır.¹¹⁰ Burada da konu hadisler arasındaki ihtilaf sınırlı kalmıştır. Adı geçen eserden iki yıl evvel birinci baskısı kaleme alınan Ali Yardım'ın *Hadis I-II* adlı eseri sadece İlahiyat II. sınıfta okutulacak

101 İzmirli, *Hadis Tarihi*, 268.

102 Şenburç, "Cumhuriyet Türkiye'sinde Telif Edilmiş Hadis Usulü Eserleri", 98.

103 Hayrettin Karaman, *Hadise Dair İlimler ve Hadis Usulü*, 11. Baskı (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2014), 225-233.

104 Şenburç, "Cumhuriyet Türkiye'sinde Telif Edilmiş Hadis Usulü Eserleri", 98-99.

105 Talat Koçyiğit, *Hadis Usulü*, 7. Baskı (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2008), 303-304.

106 Şenburç, "Cumhuriyet Türkiye'sinde Telif Edilmiş Hadis Usulü Eserleri", 99.

107 Ali Osman Koçkuzu, *Hadis İlimleri ve Hadis Tarihi*, (İstanbul: Dergah Yayınları, 1983).

108 Koçkuzu, *Hadis İlimleri ve Hadis Tarihi*, 51-94.

109 Şenburç, "Cumhuriyet Türkiye'sinde Telif Edilmiş Hadis Usulü Eserleri", 100.

110 İbrahim Canan, *Kütüb-i Sitte Muhtasarı Tercüme ve Şerhi Mukaddimesi* (Ankara: Akçağ Yayınları, 1988), 2: 149-166.

müfredatı içermesinden¹¹¹ dolayı hadis ilminin sadece belli başlı konularını içermektedir. Bundan dolayı olsa gerek hadis ilimlerinin geneline temas edilmemiştir.¹¹²

Sahasında kaleme alınan eserler içerisinde en fazla iltifata mazhar olan¹¹³ İsmail Lütfi Çakan'ın "*Şekil ve Örnekleriyle Hadis Usulü*" adlı eserinde sadece muhtelifü'l-hadis ilmi tanıtılmış ve alanı kısaca açıklanmıştır.¹¹⁴ Bununla beraber müşkilü'l-hadisten burada da söz edilmemiştir.

Yedinci olarak Selman Başaran ile Ali Sönmez'in ortaklaşa kaleme aldıkları "*Hadis Usûlü ve Tarihi*" adlı eserini zikredebiliriz. Mezkûr eserde ne müşkilü'l-hadis ne de muhtelifü'l-hadisten bahsedilmektedir.¹¹⁵

Hadis usulünün konularını sistematik olarak ele almaktan ziyade alanın bazı temel meselelerini tartışan bir eser hüviyetinde olan M. Hayri Kırbaşoğlu'nun "*İslam Düşüncesinde Hadis Metodolojisi*" nde kısaca ihtilaftan bahsedilmiştir.¹¹⁶

Kırbaşoğlu'nun, temel birkaç başlık dışında klasik hadis usulü konularına neredeyse hiç yer vermediği ve ağırlığını metin tenkidine kaydırıldığı¹¹⁷ "*Alternatif Hadis Metodolojisi*" isimli eserinde de konumuzla ilgili müstakil bir başlık bulunmamakla beraber, eserin dördüncü bölümündeki bir fasılda, müşkilü'l-hadisın kriterlerini metin tenkidi başlığı altında göstermiştir.¹¹⁸ Cumhuriyet döneminde yazılan Türkçe hadis usulü eserleri içerisinde araştırdığımız kadarıyla *müşkilü'l-hadis* olarak isimlendirilmese de ilk defa konu bu genişlikte ele alınmıştır.¹¹⁹ Ancak müşkilü'l-hadisın konusu; hadisin Kur'an'a, sünnete, akli verilere, tarihe vs. aykırılık ifade etmesi ve bunun giderilmesi iken, metin tenkidinde ise hadislerin direk bu kriterlere arz edilmesi söz konusudur. Bu açıdan eser, müşkilü'l-hadisle paralellik arz etse de amaç olarak farklılıklarının bulunduğu söylenebilir.

Abdullah Aydın'ın "*Hadis Tespit Yöntemi*" isimli eseri oldukça özet bilgiler sunmakla birlikte, kitabın birinci bölümünde metnin incelenmesi isimli

111 Ali Yardım, *Hadis I-II*, 4. Baskı (İstanbul: Damla Yayınevi, 2000), V.

112 Geniş bilgi için bk. Yardım, *Hadis I-II*, 188.

113 Şenburç, "Cumhuriyet Türkiye'sinde Telif Edilmiş Hadis Usulü Eserleri", 100.

114 İsmail Lütfi Çakan, *Şekil ve Örnekleriyle Hadis Usulü*, 25. Baskı (İstanbul: İFAV Yayınları, 2011), 128.

115 Bk. Selman Başaran, Ali Sönmez, *Hadis usulü ve Tarihi*, 2. Baskı (Bursa: Emin Yayınları, 2014), 202.

116 Hayri Kırbaşoğlu, *İslam Düşüncesinde Hadis Metodolojisi*, 5. Baskı (Ankara: Ankara Okulları Yayınları, 2015), 190.

117 Şenburç, "Cumhuriyet Türkiye'sinde Telif Edilmiş Hadis Usulü Eserleri", 103.

118 Hayri Kırbaşoğlu, *Alternatif Hadis Metodolojisi*, 5. Baskı (Ankara: OTTO Yayınları, 2015), 182-348.

119 İlken maksat, usul eseridir. Yoksa usul dışında bazı eserlerde konuya kısa da olsa yer verilmiştir. Bk. Çakan, "Hadis Usulü Kitaplarında "İhtifü'l-Hadis", 30-34.

ana başlığın altında hadislerin eldeki bilgilerle karşılaştırılması meselesini açıklanmaktadır. Buna göre hadislerin Kuran, sünnet ve hadis, aklı selim, tecrübe, tarihi ve ictimai bilgilerle karşılaştırılması ele alınmıştır.¹²⁰ Bunun dışında muhtelifü'l-hadis ilmi ve çözüm yollarının bir kısmı müstakil olarak belirtilmiştir.¹²¹ İfade etmek gerekir ki, usul eserleri içerisinde müstakil olarak “Müşkilü'l-Hadis İlmi”nden bahsedilmese de, günümüze doğru gelindikçe muhteva olarak mezkûr ilmin gündeme geldiğini görmekteyiz.

Ahmet Yücel'in “Hadis Usulü” nde ise daha önceki Türkçe eserlerde karşılaşmadığımız şekliyle, hadis ilimleri diye müstakil bir bölüm ayrılıp, bunlardan *Cerh ve Tadil İlmi, İlelül'-Hadis İlmi, Garibül'-Hadis İlmi, Muhtelifü'l-Hadis İlmi, Nasih ve Mensuh İlmi* ile *Esbabu Vurudü'l-Hadis* ilimleri müstakil başlıklar altında zikredilmiştir.¹²² Ancak burada da “Müşkilü'l-Hadis İlmi” müstakil olarak ele alınmamıştır. Bununla birlikte, “Muhtelifü'l-Hadis İlmi” bahsinde müşkilü'l-hadis bazen muhtelifü'l-hadis yerine kullanıldığını, aynı zamanda bazı âlimlerin muhtelifü'l-hadis ile müşkilü'l-hadis farklı iki ilim dalı olarak gördüğünü söylemek suretiyle, Türkçe telif eserlerde bu fark ilk defa dile getirilmiş olmaktadır. Ayrıca müellif, İbnü's-Salah'ın bu iki ilmi aynı manada kullandığını da belirtmiştir.¹²³ Ancak *Mukaddime*'de, daha önce değindiğimiz üzere, müşkilü'l-hadisle hadisler arasındaki tearuz kastedilerek asıl konusu göz ardı edilmiştir.

Tam manasıyla hadis usulü sayılmasa da Huriye Martı'nın “*Hadis, Usul ve Hayat, Hadis Usulü Tarihine Giriş*” isimli eserinde bazı hadis ilimlerinden bahsedilse de konumuz olan müşkilü'l-hadis ilmine atıfta bulunulmamaktadır.¹²⁴

Zikrettiğimiz Türkçe telif edilen usul eserlerinde genel itibariyle müşkilü'l-hadis ilmini tam anlamıyla tanıtan, müstakil başlık ayıran bir eser görülmemektedir. Bunlar içerisinde Ahmet Yücel'in müşkilü'l-hadis ilmini kısada olsa muhtelifü'l-hadis ilminden ayırmasını müstesna tutabiliriz.¹²⁵ Bununla birlikte diğer usul eserlerinden sadece bir kaç, farklı başlıklar altında müşkilü'l-hadis ilminin konularına temas etmişlerdir.¹²⁶

Müşkilü'l-hadis ilmini, ilk defa tanımıyla, konusuyla, örneğiyle ve hakkında yazılan eserleriyle müstakil bir başlık altında tanıtan eser, ilk baskısının

120 Abdullah Aydın, *Hadis Tespit Yöntemi*, 2. Baskı (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2016), 88-94.

121 Aydın, *Hadis Tespit Yöntemi*, 145-155.

122 Ahmet Yücel, *Hadis Usulü*, 2. Baskı (İstanbul: İFAV yayınları, 2010), 266-277.

123 Yücel, *Hadis Usulü*, 266-277.

124 Huriye Martı, *Hadis, Usul ve Hayat, Hadis Usulü Tarihine Giriş* (İstanbul: İnsan Yayınları, 2014), 159.

125 Yücel, *Hadis Usulü*, 266-277.

126 Bk. Aydın, *Hadis Tespit Yöntemi*, 145,155, Kırbaçoğlu, *Alternatif Hadis Metodolojisi*, 182-348.

2015'de yapıldığı, Nevzat Tartı'nın "*Muhtasar Hadis İlimleri ve Usulü*" adlı eseridir.¹²⁷ Müellif burada hadis ilimlerini tanıtırken müstakil olarak bu ilmin varlığına dikkat çekmiş ve onu muhtelifü'l-hadisten tamamen ayırmıştır. Dolayısıyla *Müşkilü'l-Hadis İlmî*"nin sınırları ve alanı en net biçimiyle söz konusu eserde ortaya koyulmuş olduğunu belirtebiliriz.

SONUÇ

Konusu itibariyle bilinmesi elzem olan "*Müşkilü'l-Hadis İlmî*", maalesef hadisçiler tarafınca metodik olarak ele alınmamıştır. İlk dönemde konu hakkında eser telif edenlerin ekserisi meslekten hadisçi değillerdir. Bununla beraber daha sonra hadisçiler tarafından telif edilen klasik hadis usullerinde de konuya hiçbir surette atıfta bulunulmamıştır. Konu bir nevi "*Muhtelifü'l-Hadis İlmî*" içerisinde eritilerek müşterek manada kullanılmıştır.

Günümüze doğru gelindikçe bu durumun farklılaştığı söylenebilir. Özellikle son yıllarda, bilimsel ilerlemeler, farklı dünya görüşlerinin yansımaları gibi sebeplerden dolayı, gerek Türkiye'de gerek diğer bölgelerde konunun önemi anlaşılmış ve gündeme getirme çabaları olmuştur. Böylece konu, ilk asırlarda olduğu gibi tekrar bir canlılığa kavuşma eğilimi göstermiştir. Karşılaşılan müşkilâtın aşılmasında oldukça faydalı sayılabilecek bu adımların yeterli olduğu elbette söylenemez. Çünkü konu ile alakalı yapılan çalışmaların ortak sonucu, böyle bir disiplinin varlığını, konusunu ve önemini ortaya koymaya yöneliktir. Gayri müstakil olarak, yöntemine ve alanına değinen bir takım çalışma örnekleri bulunsa da; konunun müstakil olarak ele alınması, geniş bir perspektifle çözüm yollarının tespit edilmesi gerekmektedir. Bu şekilde zikri geçen ilmin günümüz ihtiyaçlarına binaen yeniden canlılığı sağlanmalı, sorunlar karşısında ve karşılaşılan problemleri çözmede aktif hale getirilmelidir. Başka bir ifadeyle, konusu ve amacı aynı zamanda tarihi seyri belli olan veya ortaya konan bu disiplinin yöntemi, daha sağlıklı bir şekilde geliştirilerek alanındaki boşluğu doldurması için gayret edilmelidir. Yani mevcut çağda, mezkûr ilmin yenilenip, metodunun dayanaklarıyla beraber oturtulması pek çok açıdan elzemdir.

Asrımızda yeniden zuhur eden metodoloji tartışmalarında, taraflar arasında ortak paydanın oluşturulamamış olması, sorunun çözülememesinde büyük bir etken olarak karşımızda durmaktadır. Zıt fikirler arasında oluşturulacak, ortak payda iyimser bir tablonun şekillenmesine yardımcı olabilir.

İşte düşünce sistemini ve fikri birikimini klasik düşünceden alan, klasik olmasına rağmen modern sorunlara hitap edebilen ve asırlarca tohum halinde kalan bu ilim dalı gün yüzüne çıkmayı beklemektedir. Orjinalliği tamamen İslam düşünce sistemine ait olan bu disiplini sistemleştirmek ve geliştirmek,

127 Tartı, *Muhtasar Hadis İlimleri ve Usulü*, 175-176.

değindiğimiz ortak paydanın oluşmasında etkili olacağı kanısındayız. Herhangi bir dış etken söz konusu olmadığından, yaşanabilecek kompleksin de önüne geçilecektir. Burada ki dış etkenden maksat, hadislerin değerlendirilmesi için sunulacak metodoloji içeriğinin oryantalistlerden etkilenecek ortaya konan yeni bir iddia olmadığı, köklerinin geleneğe dayandığıdır. Bu ise ortak paydanın teşekkülü için, ön yargıların kırılması anlamına gelecektir.

Son olarak şu değerlendirmeyi yapabiliriz. Hadislerin sıhhat derecesini belirlemede isnadın önemi ve değeri inkâr edilemeyecek kadar mühimdir. Ancak isnad açısından sahih olup metin bakımından diğer delillerle bağdaşmayan rivayetlerin değerlendirilmesinde hangi metodun takip edileceği tartışma konusu olmuştur. İşte bu durumun ilk asırlarda meydana gelmesi ve tartışılması, sonucunda da bir metodun belirlenmesi, karşımıza bir örneklik sunmaktadır. Bu örnek metod yani “*Müşkilü'l-Hadis İlmi*”, ortaya çıktığı ilk asır ile günümüz arasında bağlantı kurması açısından görmezden gelinmeyecek kadar mühimdir. Değişen çağ ve oluşan yeni bir dünyada, daha önce keşfedilmiş bir şeyi yeniden aramaya koyulmak zaman kaybından başka bir şey ifade etmeyecektir. Bizlere düşen ise daha evvel temeli atılan, muhaddislerce olmasa da fıkıh usulcülerini tarafından nispeten yaşatılan ve hakkında kelim edilen bu ilim dalını daha da geliştirerek metodolojiye katkısını sağlamamızdır.

KAYNAKÇA

- Abdülmeccid, Mahmud. *Ebu Ca'fer et-Tahavi ve Eseruhu fi'l-hadis*. Kâhire: Dâru'l-Ulûm, 1964.
- Ahmet Naim, Babanzâde. *Hadis Usulü*. Haz. Mesut Çakır. İstanbul: Ravza Yayınları, 2009.
- Akdokur, Fatma. *Tehzîbu'l-Âsâr Bağlamında et-Taberî'nin Hadisçiliği (224-310 h.)*. Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, 2010.
- Aktepe, İshak Emin. "İmam Şafi'nin Hadisler Arasında Görülen Çelişkilere Bakışı". *Hadis Tedkikleri Dergisi* 17: 2 (2006): 55-80.
- Aydınli, Abdullah. *Hadis İstılahları Sözlüğü*. 6. Baskı. İstanbul: İFAV Yayınları, 2012.
- Aydınli, Abdullah. *Hadis Tespit Yöntemi*. 2. Baskı. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2016
- Başaran, Selman – Sönmez, Ali. *Hadis Usulü ve Tarihi*. 2. Baskı. Bursa: Emin Yayınları, 2014.
- Bayraktar, İbrahim. "Metin Tenkidi ve Müşkil Hadisler". *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi* 12 (1995): 175-226.
- Canan, İbrahim. *Kütüb-i Sitte Muhtasarı Tercüme ve Şerhi Mukaddimesi*. Ankara: Akçağ Yayınları, 1988.
- Cemalü'd-Din el-Kasimi. *Kavaidü't-tahdis min Fununi Mustalahi'l-hadis*. Mülteki Ehli'l- Hadis.
- Cerrahoğlu, İsmail. *Tefsir Usulu*. 26. Baskı. Ankara: TDV Yayınları, 2014
- Çakan, İsmail Lütfi. *Hadislerde Görülen İhtilaflar ve Çözüm Yolları Muhtelifü'l-Hadis İlmi*. İstanbul: İslami İlimler Araştırma Vakfı Neşriyat No:3, 1982.
- Çakan, İsmail. "Hadis Usulü Kitaplarında "İhtifü'l-Hadis". *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 4 (İstanbul, 1986): 75-115.
- Çakan. İsmail Lütfi. *Şekil ve Örnekleriyle Hadis Usulü*. 25. Basım. İstanbul: İFAV Yayınları, 2011.
- Çimen, Fatih. *İbn Furek ve Müşkilü'l-Hadis ve Beyanuhu Adlı Eseri*. Yüksek Lisans Tezi, Yalova Üniversitesi, 2005.
- Demirci, Muhsin. *Tefsir Usulu*. 14. Baskı. İstanbul: İFAV Yayınları, 2011.
- el-Hafız İbn Kesir. *el-Ba'isü'l-hasis Şerhu İhtisari 'Ulumi'l-hadis*. Thk. Fadıl Mahmud Avz. Beyrut: Müessesetü'r-Risaleti Naşirun, 2015.
- el-Kadı 'İyaz. *el-İlma' ila Ma'rifeti Usuli'r-rivayeti ve Takyidi's-simai'*. Thk. es-Seyyit Ahmet Sakar. Kahire: Daru't-Türas, el-Mektebetü'l-Atikati, 1970.
- Erul, Bünyamin. *Sahabenin Sünnet Anlayışı*. 8. Baskı. Ankara: TDV Yayınları, 2014.
- es-Suyuti. *Tedribü'r-ravi fi Şerhi Takribi'n-Nevevi*. Thk. Abdulvehhab Abdulvahib. Riyad: Mektebeti Riyadi'l-Hadiseti.
- ez-Zerkeşi, Bedrüddin. *Hizmeti'nin Sahabeye Yöneltilmiş Eleştiriler (el- İcabe li İrâdi ma'stedreketu A'işe 'ala'sahabe)*. Çev. Bünyamin Erul, 6. Baskı. Ankara: OTTO Yayınları, 2014.
- Görmez, Mehmet. *Sünnet ve Hadisin Anlaşılması ve Yorumlamasında Metodoloji Sorunu*. 5. Baskı. Ankara: OTTO Yayınları, 2014.
- Habil Nazlıgöl, "Şâfiîlerin Hadis ve Sünnet Anlayışı", *Hadis El Kitabı*. Ed. Zişan Türcan. Ankara: Grafiker Yayınları, 2016: 719-739.
- Hakim en-Nisaburi. *Marifetü Ulumi'l-hadis*. Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye. Thk. Seyyit Mu'zam Hüseyin. Beyrut: 1977.

- Hansu, Hüseyin. "Tevilü Muhtelifü'l-Hadis". Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi. Ankara: TDV Yayınları, 2006, 41: 33-34.
- Hansu, Hüseyin. *Mutezile ve Hadi*, 2. Baskı. Ankara: OTTO Yayınları, 2012.
- Hatip el-Bağdadi. *el-Kifaye fi 'İlmi'r-rivaye*. Thk. Abdullah es-Suraki, İbrahim Hamdi el-Medini, Medine: Mektebetü'l-'İlmiyye.
- İbn Hacer. *Nüzhetu'n-nazar fi Tavdihi Nühbetü'l-fiker fi Mustalahi Ehli'l-eser*. Thk. Abdullah b. Dayfullah er-Rahili. Riyat: Matbaatu Sefir, 1999.
- İbn Manzur. "ş-k-l". *Lisanu'l-Arab*, 1. Baskı. Beyrut: Daru'l-Sadr.
- İbn Şeref en-Nevevi. *e't-Takrib ve't-teysir li Ma'rifeti Süneni'l-beşiri'n-nezir fi Usuli'l-hadis*. Mevki'u'l-Varak.
- İbnü's-Salah. *Ulümü'l-hadis*. thk: Nurettin İtır, 21. Baskı. Beyrut: Daru'l-Fikri'l-Muasır, 2015.
- İsmail Hakkı Ünal, "Hanefî Mezhebi ve Hadis", *Hadis El Kitabı*. Ed. Zişan Türcan, Ankara: Grafiker Yayınları, 2016, 698.
- İzmirli, İsmail Hakkı. *Hadis Tarihi*. Nşr. İbrahim Hatiboğlu, Daru'l-Hadis. İstanbul: Erkam Matbaa, 2002.
- Kadir Demirci, "İbâziyye ve Hadis", *Hadis El Kitabı*. Ed. Zişan Türcan. Ankara: Grafiker Yayınları, 2016, 660-683.
- Kadir Demirci, "Zeydiyye ve Hadis", *Hadis El Kitabı*. Ed. Zişan Türcan. Ankara: Grafiker Yayınları, 2016, 635-660.
- Kandemir, Mehmet Yaşar. *Mevzu Hadisler Menşe'i Tanıma Yolları Tenkidi*. 8. Baskı. İstanbul: İFAV Yayınları, 2014.
- Kandemir, Mehmet Yaşar. *Mukaddimetü İbni's-Salah*, Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi. Ankara: TDV Yayınları, 2006, 31: 121-124.
- Karaman, Hayrettin. *Hadise Dair İlimler ve Hadis Usulü*. 11. Baskı. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2014.
- Kırbaşoğlu, Hayri. *Alternatif Hadis Metodoloisi*. 5. Baskı. Ankara: OTTO Yayınları, 2015.
- Kırbaşoğlu, Hayri. *İslam Düşüncesinde Hadis Metodolojisi*, 5. Baskı. Ankara: Ankara Okulları Yayınları, 2015.
- Koçkuzu, Ali Osman. *Hadis İlimleri ve Hadis Tarihi*. İstanbul: Dergah Yayınları, 1983.
- Koçyiğit, Talat. *Hadis İstilahları*. Ankara Üniversitesi Yayınları, No: 146.
- Koçyiğit, Talat. *Hadis Usulü*. 7. Baskı. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2008
- Lecomte, Gerard. "İslam'da İhtilafın Tekamülüne Bir Örnek Şafii'nin İhtilafü'l-Hadisinden İbn Kuteybe'nin Muhtelifü'l-Hadis'ine". Trc. İbrahim Kafi Dönmez. *İslam Medeniyet Mecmuası*, 7: 1 (1981): 3-37.
- Martı, Huriye. "Hadis İlimlerinin Doğuşu ve Gelişimi", *Hadis El Kitabı*. Ed. Zişan Türcan. Ankara: Grafiker Yayınları, 2016, 134-143.
- Martı, Huriye. *Hadis, Usul ve Hayat. Hadis Usulü Tarihine Giriş*. İstanbul: İnsan Yayınları, 2014.
- Nureddin İtr. *Menhecü'n-nakd fi Ulumi'l-hadis*. Dımaşk: Dâru'l-Fikr, 1997.
- Ramazan Özmen, "Hanbelilerin Hadis ve Sünnet Anlayışı", *Hadis El Kitabı*. Ed. Zişan Türcan. Ankara: Grafiker Yayınları, 2016, 739-751.
- Ramerhurmuzi. *el-Muhaddisu'l-fasil Beyne'r-ravi ve'l-vai*. Thk. Muhammet Accac el-Hatib, 3.Baskı. Beyrut: Daru'l-Fikr, 1983.
- Şa'ban, Zekiyyüddin. *İslam Hukuk İlminin Esasları (Usulü'l-Fikh)*. Çvr. İbrahim Kafi Dönmez, 19. Baskı. Ankara: TDV Yayınları, 2014.

- Şenburç, M. Masum. "Cumhuriyet Türkiyeğinde Telif Edilmiş Hadis Usulü Eserleri". Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi, 11/21 (2013): 89-11.
- Tahir el-Cezairi. *Tevcihu'n-nazar ila Usuli'l-eser*. Thk: Abdulfettah Ebu Gudde. Halep: Mektebetü'l-Matbuati'l-İslamiyye, 1995.
- Tartı, Nevzat. *Muhtasar Hadis İlimleri ve Usulü*. 2. Baskı. Ankara: OTTO Yayınları, 2016.
- Tekineş, Ayhan. "Muhtelefü'l-Hadis". Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi. Ankara: TDV Yayınları, 2006, 31: 74-77.
- Tekineş, Ayhan. "Müşkilü'l-Hadis". Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi. Ankara: TDV Yayınları, 2006, 32: 32: 163.
- Tekineş, Ayhan. *Hadisleri Anlama Problemi*. İstanbul: Işık Yayınları, 2002.
- Türcan, Zişan. "Mâlikîlerin Hadis Anlayışı". *Hadis El Kitabı*. Ed. Zişan Türcan. Ankara: Grafiker Yayınları, 2016: 713-719
- Yardım Ali. "Şemail Nev'inin Doğuşu ve Tirmizi'nin Kitabü's-Şemail'i". Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 1 (1983): 349-409.
- Yardım, Ali. *Hadis I-II*. 4. Baskı. İstanbul: Damla Yayınevi, 2000.
- Yavuz, Emre. "Hadisleri Anlama Problemi Kitap Tanıtımı". İğdır Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 1 (Nisan 2013): 237-252.
- Yıldırım, Enbiya. *İbn Huzeyme ve Sahih'i*. Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Üniversitesi, 1989.
- Yıldız, Abdullah. "Serahsi'nin Hadis Anlayışı, Nesh ve İhtilafü'l-Hadisle Alakalı Mesleler". Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 8 (1999): 255-298.
- Yücel, Ahmet. *Hadis Usulü*. 2. Baskı. İstanbul: İFAV Yayınları, 2010.
- Yücel, Ahmet. Polat. "*Ünite 4-6*" *Hadis Tarihi ve Usulü*. Ed. Selahattin Polat, 3. Baskı. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları No: 2077, 2013: 92-167.
- Zeydan, Abdulkerim. *el-Veciz Fi Usulu'l-fikh*. 15. Baskı. Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 2006.